

בקהילות אחרות מחייב גם אותן. זאת אף שדעתו שלו הייתה, ככל הנראה, נוחה ממנהג המערופיה. כפי שניתן ללמוד מהקשרם של הדברים שם. רגמ"ה פסק, כי אדם שעבר על חרם הקהל, בגדר חשוד לעבור על שבועה ככלל הוא, ואין להשיבו: "ואי מחייב שבועה, הפכיני ליה אשכנזדו"⁹⁷. במקרה אחר ביטל רגמ"ה קניין שעשה יהודי עם גוי בניגוד לתקנת הקהל⁹⁸.

בין הסמכויות, שאותן העניק לקהל, נכללה גם הזכות להטיל עונשי גוף. פעמיים הציע להטיל עונש מלקות על עבריינים⁹⁹. נראה, כי עונש זה נהג בקהילות אשכנז כבר לפני רגמ"ה¹⁰⁰. מדבריו בשני המקומות הללו נראה בבירור, שמגמתו גם להרתיע אחרים ולגדור גדר, כדי שיימנעו גם הם מאותן עבירות.

כתיבתו במקרים אלה — ואף ביתר שאת בדין ריבית שהובא לעיל ("ואתם אנשי קדש עשו גדר ביניכם...") — היא בהחלטיות ובתקיפות רבה, כשל דבר ומנהיג לדור. אין הוא מסתפק בתשובה על הבעיה המעשית שהובאה לפניו, אלא רואה את עצמו חייב להעיר ולעורר את המנהיגים המקומיים לפעולה ולמשנה זהירות.

תכונה זו של רגמ"ה — ההכרה העצמית בכוחו ובתפקידו כדבר וכמנהיג — באה לידי ביטוי ברור בתקנותיו, שמטרתן הייתה לקבוע הסדרים והנהגות ברבים משטחי החיים, ובמיוחד בדרכי ארגון של הקהילות ובטיב היחסים בינן ובין היחיד.

תקנות רגמ"ה

בעשרות מקורות, בספרים ובכתבי-יד, מיוחסת קבוצת תקנות לרגמ"ה. חלק ממקורות אלה זהים ותלויים זה בזה, בחלקם — מצויים שינויים רבים או מעטים. שאלת בעלותו של רגמ"ה עליהן עודנה מוטלת בספק ושנויה במחלוקת. למעשה,

97 א' גרוסמן, שנתון המשפט העברי, שם, עמ' 198—199, מתוך כתבי-יד מונטיפיורי 98.

98 שם, עמ' 194, מתוך כתבי-יד מונטיפיורי 130.

99 תחצול, סימן צג: "ואם אותו מקום פרוץ לענין מילי דשבת לפי שתראו החמירו עליו כדי לעשות סייג לתורה ולגדור גדר". בכתבי-יד קמברידג' Or. 71, p. 43b עובד ושונה: "מעשה והלקה רגמ"ה אחד שקנה סוס בשבת". בתשובה אחרת (תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהדורת קופפר, עמ' 315) פסק: "הילכך אותו תלמיד שהניח חפצי שמים, שהיה לו לעסוק בחיי עולם והלך ועסק בדברי תיפלות, וחטא והחטיא את הרבים, עושין אותו דין בין בגופו בין בממונו, וכל המיטפלין עמו. מלקין אותו ומוציאין אותו שחר אגוזים מידו, ומפקירין לעניים". על מקומם של עונשי גוף במסגרת העונשים בתקופה זו ראה ש' אסף, העונשין אחרי חתימת התלמוד, תרפ"ב, עמ' 15—23; א. אפטוביצר, המשפט העברי, שם (הערה 80 לעיל).

100 בתשובות ופסקים, שם, נאמר, כי "הקהל אמרו לקנסו ולרדותן". קרוב הוא שכוונתם למלקות, אך לא נדע מניין נשאלה השאלה. כבר ר' משולם בר' קלובימוס, איש איטליה, הציע להטיל עונש זה (תשו"ג קדמונים, סימן קכה), וכאמור השפעתו על אשכנז הייתה רבה עד מאוד.

זו פרשה הסתומה מבחינות הרבה: מספרן של התקנות, נוסחן המקורי, זמן התקנתן, הגוף שהתקינן והיקף חלותן מבחינה גיאוגרפית וכתב-יד. ספיקות אלה נובעים מן העובדה, שהתקנות הללו לא הגיעו אלינו בצורתן המקורית ונשתמרו רק במקורות המאוחרים הרבה לזמנו של רגמ"ה. יתר על כן, אף לא אחת מעשר התקנות שבקובץ הגל מיוחסת לרגמ"ה בשרידי תורתם של תלמידיו, ששימשו כמנהיגי קהילות וכמורי הוראה באשכנז ומחוצה לה.

על אף הדיון הרב והנרחב בסוגיה זו בספרות המחקר, לא ניתן גם עתה לקבוע בה מסמרות. המסקנות שהוצעו רחוקות זו מזו מן הקצה אל הקצה: החל ביחס כולן או רובן אל רגמ"ה וכלה בשלילתה המוחלטת של בעלותו עליהן. עובדה אחת ברורה היא: רגמ"ה תיקן תקנות הן ביחס לחיי הציבור והן ביחס לחיי הפרט. ניתן לקבוע זאת אף מבלי להיזקק לחטיבת התקנות הנזכרת לעיל, השנויה עדיין במחלוקת. כך עולה ממקורות מהימנים וקדומים שידונו להלן. דאגתו לפלל, הכרתו העצמית בכוחו ובמעמדו ותחושת האחריות המוטלת עליו כמנהיג ציבור עולות בבירור גם מתקנות אלה.

ובאשר לתקנות המיוחסות לו: מבחינת הדיון ההיסטורי עומדות במרכז שלוש שאלות עיקריות: עצם קיומן של התקנות בראשית המאה האחת-עשרה, דרך התקנתן (היו מעשה ידיו של איש אחד ובית דינו, או נתקבלו בכנס ארצי של קהילות?), והנסבות ההיסטוריות שהולידו אותן. עם כל חשיבותן, חורגות שאלות אלה ממסגרת הדיון כאן בדמותו של רגמ"ה, ובמיוחד כאשר חקירה זו דורשת בדיקת יסודותיו של ארגון הקהל באשכנז בתקופה שקדמה לרגמ"ה¹⁰¹. נסתפק כאן בסקירה כללית של הבעיות השונות, הקשורות בחקר תקנות אלה, ושל הדעות החלוקות שהוצעו לפתרונן, בהערכת דעות אלה ובהצעת מקורות — חלקם חדשים — משל חכמי אשכנז הראשונים עצמם, שיש בהם כדי לתרום לדיון זה.

התקנות — כולן או חלק מהן — נשתמרו בקרוב לחמישים מקורות, מיעוטם בדפוס ורובם בכתבי-יד¹⁰². רבים מהם תלויים זה בזה ומאילן אחד ינקו. יש בהם הוספות מאוחרות, ואולי גם שינויים, שבאו להשלים את התקנות ולהתאימן לתנאי מקומות שונים, למנהגיהם ולסדריהם. ביחוד ניכרת בהם השפעת תקנותיו של רבנו תם וחבריו מאמצע המאה השתי-עשרה והשפעת תקנות שו"ם משנת תתק"פ (1220)¹⁰³. השלמות אלה נובעות מן העובדה, שהתקנות לא הועתקו

101 אני עוסק עתה בהשלמתו של מחקר מקיף על ההנהגה העצמית של יהודי אשכנז במאות העשירית והאחת-עשרה ובתוכו דיון בבעיות אלה כולן.

102 שבעה-עשר מקורות כאלה מנה פינקלשטיין בספרו *Jewish Self-Government in the Middle Ages*, New York 1964, pp. 111 ff. בכרסת המכון לתצלומי כתבי-יד שליד הספרייה הלאומית בירושלים נרשמו עשרות כתבי-יד, שבהם נמצאות תקנות רגמ"ה ומצויים נוספים.

103 ראה אודותן: פינקלשטיין, שם, עמ' 150 ואילך. עדות ברורה על השפעה זו מצויה בקובץ רב הערך שבסוף שו"ת מהר"ם, דפוס פראג.

ונשתמרו מן המאה השלוש-עשרה ולאחריה כמסמך היסטורי, אלא ככלי שבו נשתמשו ונסתייעו בליבונון של בעיות שונות בעיקר בהנהגת הציבור. יש בכך עדות על החשיבות הרבה שיוחסה להן.

מהו הקדום בין מקורות אלה? רוב החוקרים הצביעו על מחזור ויטרי (מהדורת הורוביץ, עמ' 798), שנדפס מכתב-יד שנכתב בשנת 1208, אך אפשר שהתקנות לא נכללו בכתב-יד זה והן הוספה מאוחרת, בדומה להשלמות אחרות המצויות במחזור ויטרי הנדפס ואינן בכתב-היד¹⁰⁴. נראה, כי הקדומים מבין המקורות הם כתב-יד המוזיאום הבריטי מס' 1056 וכתב-יד מוסקבה—גינצבורג מס' 107 (= "אורחות חיים" לר' אהרן הכהן). הם נעתקו עוד בסוף המאה השלוש-עשרה ובראשית המאה שלאחריה. מבחינת המהימנות למקור נראה שיש להעדיף את השני¹⁰⁵, אך עד שלא תושלם חקירה ביבליוגרפית יסודית בדבר טיבם של כל כתב-היד, אין לקבוע מסמרות בעניין זה. בכל מקרה, אין בקדמותם של שני כתב-יד אלה משום עדות מוחלטת על ערכם. בכמה עניינים נשתמר נוסח טוב יותר דווקא בהעתקות מאוחרות.

מספרן של התקנות המגוי במקורות העיקריים הוא עשר או ארבע-עשרה. למעשה, בכמה מקרים המסורת היא אחת; המדובר באותן תקנות, אך חלוקתן הפנימית שונה היא¹⁰⁶. וזה עיקר תוכנן של תקנות אלה:

- (1) היכולת לחייב נתבע להידון במקום שבו תבעוהו, אף אם אינו מקומו שלו. בתנאי שיש בו חרם בית-דין נגד המסריבים להיענות לתביעה מעין זו.
- (2) הגבלת הזכות לעכב תפילה.
- (3) איסור על המשאיל בית-כנסת לרבים לעכב את בעל ריבון לבדו מהתפלל בו.
- (4) זכותו של מי שאבדה לו אבידה לכפות על הקהל להכריז חרם, שכל היודע דבר אודותיה — יודיענו.
- (5) חובת המיעוט להיכנע בכל תקנה שהיא לרצון "רוב טובי העיר" (בחלק מן הנוסחאות: "רוב המהוגנים").
- (6) איסור לעכב ספרים, שניתנו כפיקדון, בשל תביעה כל שהיא.
- (7) החובה לשלם את המיסים לקהילה מייד עם תביעתם, כאשר רק לאחר מכן ניתנת למשלם הזכות לערער בפני בית-דין, אם לדעתו נעשה לו עוול.
- (8) זכותם של בני הכפרים, הבאים ביום הכיפורים לקהילות, להניח את גרותיהם בבית-הכנסת.

104 ראה ברלינר, ליקוטי בתר ליקוטי, מחזור ויטרי, עמ' 171; ש"י הבלין, שנתון המשפט העברי ב (תשל"ה), עמ' 202, הערה 6.
105 התקנות שבכתב-יד גינצבורג פורסמו בידי ב"צ דינור, ישראל בגולה, א, 3, עמ' 269 ואילך. ראה גם בהערותיו, שם.
106 המניין המצוי בחלק מן המקורות פורט על-ידי דינור, שם, עמ' 330, הערה 72. התופעה חוזרת גם במקורות אחרים שבכתב-היד.

- (9) חובת תשלום הנדרים באותה עיר שבה נדרום בעת התפילה.
- (10) חובת השתתפות עובדי אורח במעות פורים המחולקות לעניים.

במקורות רבים נוספו תקנות אלה:

- (11) איסור יציאה מבית-הכנסת לאחר תחילת התפילה, אם המניין מצומצם הוא.
- (12) איסור לשאת שתי נשים.
- (13) איסור לגרש אשה בעל כורחה.
- (14) איסור קריאה במכתב ששלח אדם אחר לחברו.
- (15) איסור שכירת בית של גוי, שהושכר לישראל, בלא רשותו של האתרוני (עד מלאת שנה לעזיבתו).
- (16) איסור להזכיר לאנוסים שחזרו ליהדות את עברם (במקורות מעטים בלבד).

בחלק מן המקורות יש אף תקנות נוספות¹⁰⁷.

פינקלשטיין הקדיש דיון מקיף לתקנות אלה¹⁰⁸. לדעתו, רק חמש הראשונות שבקובץ "תקנות רגמ"ה" הן שלו. חמש האחרות (מספרים 6—10) לא יצאו מידי וזן הוספה מאוחרת. שני גורמים עיקריים הביאוהו למסקנה זו. התקנה השישית — בניגוד לכל תשע האחרות העוסקות בדיני קהל — מתייחסת לדין אזרחי (Civil law) וחשיבותה משנית. אף נזכר בה חכם מאוחר, רבנו תם. מכאן, שאינטרפולאציה מאוחרת היא. התקנה השביעית, הבאה אחריה, מצוינת על-ידי מהר"ם בן ברוך כמנהג המקובל "בכל המלכות"¹⁰⁹, ואין הוא מתייחס לרגמ"ה, בשעה שבמקרה אחר, בהתייחסו לתקנה מספר 5, הוא מקפיד להביאה בשם רגמ"ה¹¹⁰. מכאן, שהשביעית לא הייתה בקובץ "תקנות רגמ"ה" שלפניו. מאחר ששתי תקנות אלה לא היו בקובץ המקורי, הסיק פינקלשטיין, שגם שלוש הבאות אחריהן בגדר הוספה מאוחרת הן.

ספק אם ראיות אלה משכנעות הן. בכל המקורות הרבים שהגיעו אלינו מנויות גם האחרות יחד עם חמש הראשונות. לא מצינו אף לא מקור אחד הכולל את חמש הראשונות "המקוריות" לבדן. אם אכן היו חמש אלה כקובץ נפרד בתקופה כה מאוחרת לפני מהר"ם — המחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה — תמוה

107 ראה במיוחד אצל פינקלשטיין, שם; דינור, שם, וכן אצל י' שציפאנסקי, הדרום כב (תשכ"ו), עמ' 103—120.

108 שם, עמ' 20—35, 111—147. אך הוא נזקק להן גם בדינו בתקנות אחרות, מאוחרות יותר, במיוחד בתקנות קהילות הריין, עמ' 218 ואילך.

109 פינקלשטיין, שם, עמ' 113 מסתמך על שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן תשח. אך אין ביטחון מוחלט, שאותה תשובה שם היא של מהר"ם, וראוי היה להפנות למקבילתה בשו"ת מהר"ם, שם, סימן קו. בכל מקרה, עדיף להסתמך על תשובה זו שבשו"ת מהר"ם, שם. מחד, חתום עליה מהר"ם. ומאידך, הוא דן שם בשרשי מנהג זה, ולכן התעלמותו מהזכרת רגמ"ה, משקלה רב יותר.

110 שו"ת מהר"ם, דפוס ברלין, עמ' 209, סימן קמ: "כמ"ש בתקנות רבינו מאור הגולה". ראה גם דינורו להלן, בתשובת מהר"ם מכתב-יד בודליאנה 844, בדבר הוצאת אדם מבית-הכנסת.

אף שלא נכללו במקורן בקובץ האמור, וכן את התקנות האחרות שברשימה הנזכרת, שנוסחו המקורי לא נשתמר, אך הובאו כתקנות רגמ"ה בספרות הרבנית של המאה האחת-עשרה והשתים-עשרה (לא לבייש אנוסים ששבו ולא להגיה הנוסח בתלמוד).

בסך הכל, לדעת פינקלשטיין, ניתן לייחס בביטחה לרגמ"ה אחת-עשרה תקנות. הוא סובר, כי במחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה היו בערי גרמניה לפחות שלוש נוסחאות עיקריות של תקנות רגמ"ה: אחת, והיא המקורית, כללה את חמש התקנות הראשונות. השנייה, שהושפעה מנוסחאות שרווחו בצרפת ונשתמרה בכתב-יד המוזיאום הבריטי 1056, כללה עשר תקנות וכן את איסור הביגמיה. השלישית שנשתמרה בשו"ת מהר"ם, דפוס פראג, כללה גם היא את עשר התקנות, אך לא את אלה שבדיני אישות.

י' בער השיג אף על ייחוסן של חמש התקנות הראשונות הנ"ל לרגמ"ה¹¹⁴. לדעתו, הן תוקנו במאה השתים-עשרה, זאת בשל שני נימוקים עיקריים: (א) חלק מן התקנות הללו הובאו על-ידי הראשונים מבלי שייחסו אותן לרגמ"ה. ביניהן גם התקנה הראשונה בדבר היכולת לכוף עובר אורח להתדיין בפני הקהילה המקומית. היא הובאה על-ידי הר"ש משאנץ כמנהג מקומו, מבלי שהתייחס כלל אל רגמ"ה או אל מנהג קדום¹¹⁵. (ב) המציאות ההיסטורית, ההברתית והתרבותית, העולה מתקנות אלה הולמת לדעתו את המצב במאה השתים-עשרה בחברה היהודית והנוצרית, ולא את סוף המאה העשירית וראשית המאה שלאחריה. עם זאת, הסכים בער, כי איסור הביגמיה מתקנות רגמ"ה הוא, עם כל חשיבותן של טענות אלה, אין בהן כלל כדי להכריע. אף אם ייחוס התקנות האמורות לרגמ"ה נכון הוא, אין לפרשו כי הוא לבדו תיקן. הכוונה היא, כי רגמ"ה היה המכוון והמזרז, אם על-ידי פעולת בית-דינו במגנצא, אם על-ידי כנס של מספר מנהיגי קהילות. שלא כדעת פ' תשבי, יש בידינו עדויות — והן נדונות להלן — על כנסים על-קהילתיים בגרמניה עוד לפני שנת תתנ"ו. לא ייפלא, איפוא, אם כדי להדגיש את אופיין המחייב, בחרו כמה מן הראשונים להביאן דווקא כתקנות של קהילות. יתר על כן, קשה להניח שרגמ"ה ובית דינו התכוונו לחייב את כל קהילות גרמניה בתקנותיהם — ובוודאי לא את קהילות צרפת! — אלא אם כן אלה קיבלום עליהם מרצונם לאחר מכן. אין, אם כן, לתמוד דבר מן העובדה, שהר"ש משאנץ ואחרים מתארים דווקא את מנהגי קהילותיהם. הוכחה ברורה לכך מתקנות של רגמ"ה — שאין כל ספק בייחוסה אליו — שלא להוכיח לאנוסים את עברם, שלא הייתה ידועה ומקובלת בצרפת. כך עולה גם ממקורות אחרים שיידונו להלן¹¹⁶, ובאשר למציאות ההיסטורית:

¹¹⁴ MGWJ 71 (1927), pp. 392-397; 74 (1930), pp. 31-34.

¹¹⁵ אור זרוע, ח"ג, סימן תלו, עמ' 68 ובתשובות מיימוניות, ספר שופטים, הלכות סנהדרין, סימן ב. אך באמת אין זהות ביניהן, כפי שכבר העיר פינקלשטיין בתשובתו, MGWJ 74 (1930), pp. 23-31.

¹¹⁶ בידינו עתה ראיה נוספת נגד מיתודה זאת. ז' פלק קבע, בהולכו לפי השיטה

הוא שלא נשאר ממנו כל שריד ספרותי. זאת דווקא בשעה שבבית מדרשו של מהר"ם רבו תלמידים שהעתיקו מסורות שונות, שזכרן הוטבע במקורות שונים. מספר חטיבות קדומות, אף משל חכמי אשכנז הראשונים, נשתמרו בדרך זו¹¹¹. עיון בתקנה השישית מלמד, שרק חלקה הושלם על-ידי תקנתו של רבנו תם. הטענה שעניין הפקדת ספרים פרט משני הוא, ספק אם יש בה כדי לשכנע. מפורש שם — "מכל זה חרם קדמונית. הוסיף עליו רבינו תם על כל הפקדונות...". הרי שבכל מקרה היה צורך בתקופה קדומה להתייחס לבעיית הספרים ולהסתייע בתקנה שבצידה חרם ואין לראות עניין זה כנושא שחשיבותו משנית בלבד. מיעוט הספרים והערך הרב שיוחס להם, יש בהם כדי להסביר תופעה זו. במונח "חרם קדמונית" אפשר שהתכוונו לרגמ"ה. גם תקנות אחרות, שאותן מייחס פינקלשטיין לרגמ"ה, כונו כן במקורות שונים¹¹².

ההוכחה מן התקנה השביעית אף היא מסופקת. מנהג כללי "בכל המלכות" בזמנו של מהר"ם כוחו רב, ועדיף הוא מהסתמכות על תקנה קדומה, שספק רב אם נהגה בזמנו, וברור הוא שגם בדורות קדומים יותר לא קיבלה ככלל, אף אם יצאה מידי של רגמ"ה¹¹⁸. ובכלל, כל הניסיון להוכיח את ייחוסן של תקנות אלה לרגמ"ה על-פי מידת קיומן בפועל בדורות שלאחריו (ואפילו במאות השתים-עשרה והשלוש-עשרה!), רעוע הוא עד מאוד (וראה עוד להלן).

בכל מקרה, אף אם צודק פינקלשטיין בהשגתו לגבי תקנה זו, עדיין ספק אם אין לראות בה אינטרפולאציה ולהשאיר את האחרות בתוקן. אמת היא, כי חמש התקנות האחרונות אינן בעלות חשיבות עקרונית ומקיפה כחמש הראשונות. אך דווקא הן מתאימות לתקופה בה קמו קהילות קטנות, שטרם התבססו ותלויות היו בעניינים שונים בתברותיהן הוותיקות והגדולות יותר. אם אכן נכון פינקלשטיין לקבל את עצם היותן של התקנות שבחטיבה זו כמעשה ידיו של רגמ"ה, ספק אם די בראיותיו כדי להוציא את האחרונות מתוכה. מאידך, הוא הוסיף לתקנותיו של רגמ"ה את התקנות בענייני אישות, בהניחו שהן אותנטיות.

¹¹¹ ראה, למשל, להלן, בדיון בתשובותיו של רגמ"ה וביצירתו הספרותית של ר' יהודה הכהן.

¹¹² דיון בכך להלן. במקור שלא עמד בפני פינקלשטיין, כתב-יד בודליאנה 678 (=הגהות מרדכי הגדול), מובע ספק מה במסורת זו: "יש אומרים שתקנת קדמונים שלא לעכב ספרים" (דף 285ב). בכך עדות נוספת, שכבר במאה הארבע-עשרה היו ספיקות ומסורות שונות בדבר ייחוסן של תקנות. עניין "החשיבות המשנית" לא יכול לשמש כהוכחה, וחרמו של רגמ"ה שלא להגיה ספרים יוכיח, דור דור וערכיו.

¹¹³ דוגמא מובהקת לכך מסוגיית רוב ומיעוט. חכמים שונים, וביניהם רבנו תם, לא קיבלו את התקנה בדבר זכות הרוב לכוף רצונו, שמקובלת הייתה, ככל הנראה, ברוב קהילות אשכנז במאה האחת-עשרה. ראה הדיון על כך להלן (דעת רבנו תם ואחרים מובאת במרדכי, בבא-בבא, תפ-תפד). הוא הדין ב"קללת רגמ"ה" על מגיחי ספרים, שמפורסמת הייתה גם בצרפת. וכי לא רבו המגיהים (וביניהם רש"י!), כאשר לדעתם היה הדבר חיובי?

זמנה למאה השתיים-עשרה. ודאי שאין הוכחותיו משכנעות. ונעלמו ממנו דברי הרשב"ן והראב"ה המקדימים אותה¹¹⁷. מנגד הגדיל י' שציפנסקי את תקנות רגמ"ה לשלושים-ושש. לשיטתו, כל התקנות שתוקנו בכנס הקהילות בשנת תתק"פ (1220) היו של רגמ"ה ורק חודשו באותו כנס. קשה להסכים עם ראיותיו¹¹⁸. ש' אידלברג סבר, שרק על ארבע תקנות יש עדויות במקורות ראשונים שהן של רגמ"ה, וכולן אינן מן העשר שבקובץ הנוכח לעיל. האחרות מסופקות; בחלקן קדמו לרגמ"ה ובחלקן הן מאוחרות לו ונתלו בו משום מעלתו הרבה ופירסומו¹¹⁹. הוא הסתמך בהמלת הספק בעיקר על העובדה, שראשונים שונים, שעסקו באותן בעיות או בקרובות להן, לא הזכירו בדיונם את התקנות המיוחסות לרגמ"ה. אך באמת יש בדברי הראשונים — ובעיקר בדברי מהר"ם — אסמכתא לתקנות נוספות מן הקובץ האמור גופו (וראה להלן). גם איגוס קרוב מבחינה עקרונית לדעה זו, אך נחלק בפרטים. לדעתו, תלו דורות מאוחרים תקנות אלה ברגמ"ה, אבל למעשה הן לא היו פרי עבודתו של איש אחד, אלא "פרי תרבותו, תלמודו ומסורתו של העם כולו"¹²⁰. כמה מן התקנות נעשו, לדעתו, לפני רגמ"ה, ואפילו אלה שניתקנו בימיו, לא כולן הוצעו או הועלו ביוזמתו. עיקרן דווקא בכנס ראשי הקהילות של המדינה כולה. רגמ"ה היה חבר חשוב בכנסים אלה ולכן נתלו בו. ספק רב, אם אכן היו התכנסויות מעין אלה כה שכיחות במאה העשירית ובראשית המאה שלאחריה. המציאות של המאה השתיים-עשרה איננה מלמדת בהכרח על המצב במאה העשירית! בכל אופן, עדויות של ממש על כך לא מצינו במקורות¹²¹. המשקל המכריע, שמייחס איגוס

117 מאמרו פורסם בתרביץ לד (תשכ"ה), עמ' 49—55. ראה מה שהשיגו עליו ש' אידלברג, שם, עמ' 287—288; י' תא-שמע, שם, ל"ה (תשכ"ו), עמ' 193; ז' פלק, שם, שם.

118 במאמרו הנוכח לעיל, כמה מהערותיו ומהשגותיו נכונות הן, אך לא נתן לבו לסדר הזמנים (את רשב"ם ור"ת צירף כמשתתפים בכנס בשנת 1220, שנערך כשני דורות לאחר פטירתם), ונכון היה להניח, שכמעט כל ייחוס לרגמ"ה, ויהא מאוחר כאשר יהא, אותנטי הוא. גם ההגהה "והוצרכנו" (במקום "והוצרכו" המצוי בכל הנוסחאות), אין לה סיוע מכל מקור שהוא.

119 סיני לו (תשט"ו), עמ' 1—2; תשובות רגמ"ה, מבוא, עמ' 16—25. כמה מהערותיו שם תשובות הן, אך מבחינה עקרונית הלך בדרכו של בער.

120 "They were rather the product of the culture, the learning and the traditions of the whole people". *WHJP D.A.*, p. 198.

121 אחת מפורשת, אך היא סמוכה לתתנו": "ושם היה הפרנס ראש לכולם... וכשהיו כל הקהילות באים לקלוניא לשוקים ג' פעמים בשנה...". A. Neubauer, u. M. Stern, *Hebräische Berichte etc.*, p. 20. רק במקום אחד יש רמז מה להתכנסות בתקופת רגמ"ה: "והקהילות שהיו נקבצים שם...". (ראה הערה 94, לעיל). אך עדיין ספק, אם הייתה זו התכנסות ארצית או של חלק ממנהיגי הקהילות. אף אפשר, שכיוון רק לסותרים שנתכנסו ביריד, ואין ביטחון שמנהיגים בכירים נמנו עמם. רגמ"ה "גדול הדור" ודאי לא היה עמם. ראה מה שכתבתי על כך בשנתון המשפט העברי, שם, עמ' 192—193.

שלא כדעת בער, בידינו עדויות ברורות, משל בני המאה האחת-עשרה עצמם, על מציאות היסטורית מקבילה לשלוש מתוך חמש התקנות הנוכחות לעיל¹¹⁶. ההנחה שיש להצמיד את ההתפתחות התרבותית והחברתית של היהודים לנו שבחברה הנכרית הסובבת אותם איננה תופשת תמיד, עם כל חשיבותה הרבה ועל אף ההשפעה ההדדית הרבה.

דעות עיקריות אחרות שהועלו בסוגיה זו:

פ' תשבי שלל מרגמ"ה אף את התקנה שלא לשאת שתי גשים, ואיחר את

הנ"ל, כי התקנה שלא לבטל אירוסין מאוחרת היא (המאה השלוש-עשרה), שאם לא כן למה לא הזכירו ראשונים על שם רגמ"ה, אך מימצא מכתב-יד מוכיח בבירור את קיומה לכל המאוחר באמצע המאה האחת-עשרה. ראה להלן, פרק ו, עמ' 312. דעת פלק מצויה בספרו גישואין וגירושין, עמ' 88.

*116 חובת ההתדיינות בפני בית-הדין המקומי, שאלת רוב ומיעוט והסיוע בהשבת אבידה. ראה הדיון והמקורות להלן.

ובאשר להוכחה מדברי הר"ש משאנץ, המקרים אינם זהים, וכבר העיר על כך דינור (שם, עמ' 330, הערה 73). מכיוון שבער וההולכים בעקבותיו הרבו להסתמך על מקור זה — ובער אף תלה תקנות אחרות מן הקובץ האמור בר"ש משאנץ — ראוי הוא לבחינה יסודית:

תשובת הר"ש משאנץ	קובץ תקנות רגמ"ה
מנהג קדם על בית דין דעירנו	מקום שיש בו חרם [של] ב"ד
אודיעך כי אחד מבני עירנו המומין	אם יעבר אדם דרך [ל]שם והזמינו
את אחד חבירו לדין על כרתו ידון כאן	אחר לדין ע"פ החרם בפני עדים
ואינו יכול לדחותו ולומר נלך לבית	כשרין אפי' בשוק חלה עליו החרם
הועד או לבית דין הגדול	עד שיבא ויטעון בב"ד
(אור זרוע, שם)	(פינקלשטיין, שם, עמ' 118)

חילופי הנוסחאות בתקנה זו המיוחסת לרגמ"ה קלים הם. ראה פינקלשטיין, שם. תשובת הר"ש משאנץ דנה בעניין זכותם של בני העיר להישפט במקומם, ולא להיענות לתביעה ללכת לבית-דין במקום אחר, שפירסומו גדול יותר. הוא אף מדגיש שם במפורש, "דאיכא למיחש לרמאין שלא ידחו עצמם כל שעה מן הדין באומרם לב"ד הגדול קאוילנא" (ראה מה שכתבתי על טיעון זה כדרך התחמקות בשנתון המשפט העברי ב, עמ' 189). מאידך, תקנת רגמ"ה עוסקת בזכות לתבוע אדם מקהילה אחרת להיות נדון במקום מעברו. יתר על כן, בנוסח שבאור-זרוע כתוב: "מנהג קדם על בית דין דעירנו" ולא "מנהג חרם" כבתשובות מיימוניות שם. אם הראשון נכון, נפל טיעונו של בער מכל וכל. קשה לפסוק בביטחון איהו הנוסח המקורי. בכתב-יד בודליאנה 678, דף 357ב, חסרות שתי מלים אלה לגמרי. הנוסח הוא: "מנהג ב"ד בעירינו". מבחינה מיתודית ועקרונית ניתן להוכיח מאותו מקום באור זרוע ומאותו חכם, שאין בהתעלמותם של ראשונים אלה ממשנתם הציבורית של חכמי המאה האחת-עשרה כדי לשלול את עצם קיומה: "האידינא לא בעי דיסקיא אלא הגדול שבעיר חשוב בית דין הגדול כדפי' רבינו שמשון זצ"ל". רש"י פסק במפורש בדומה (תשובות חכמי צרפת ולותיר, סימן כו, וראה בשנתון המשפט העברי, שם). הר"ש משאנץ ובעל האור זרוע לא העירו, ולו ברמז, על דבריו.

לכנסי קהילות ארציים בתקופה קדומה זו, נראה כמופרז. אף-על-פי כן, מבחינה עקרונית קרובה דעתו לאמת, אף שקשה להסכים עמו בפרטים.

חוקרים אלה הלכו, למעשה כמעט כולם, בדרך אחת, אשר מבחינה עקרונית קשורה היא יותר בדיון ביבליוגרפי: בדיקת טיבן וזמנן של המסורות השונות המייחסות את התקנות לרגמ"ה. דרך זו — עם כל חשיבותה — איננה מאפשרת במקרה זה פתרון חד משמעי, שהרי עברו דורות הרבה עד לגיבושן הספרותי של התקנות, כפי שהן באו לידי ביטוי ביצירותיהם של חכמי אשכנז המאוחרים. בעוד ששלשלת מסירתם, מקורה וגלגוליה, נעלמה מאיתנו. נראה שיש לילך גם בדרך נוספת: בדיקת המציאות ההיסטורית, העולה מן המקורות, בכל הנוגע למידת מימושן של התקנות הללו בקהילות אשכנז, ובמיוחד במגנצא, במאה האחת-עשרה עצמה. אין בכוחה של בדיקה זו ללמד, אם רגמ"ה עצמו תיקן אותן תקנות או חלק מהן, וכן לא לשחזר את הנוסח המקורי שלהן, אך יש בה כדי לתרום לדיון בדבר שאלת קיומן באותה תקופה (והרי על כך קמו עוררין הרבה!) ולסתור את ההנחה, שאינן הולמות את המציאות ההיסטורית של המאה האחת-עשרה. תלמידיו של רגמ"ה הם ששימשו אחריו כמורי הוראה וכמנהיגי הקהילות, ואין להעלות על הדעת שיתעלמו (במיוחד בעירו מגנצא) מתקנות שתיקנו הוא ובית דינו. לצערנו, יש במקורות הודקקות רק לכמה מאותן בעיות, אך חשיבותן של דיון מעין זה רבה היא.¹²²

היכולת לכופ עובר אורח להתדיין בפני בית-הדין המקומי (תקנה מספר 1 בקובץ האמור) מוכחת משתיים מן השאלות שהופנו אל ר' יהודה הכהן, תלמידו של רגמ"ה. בראשונה מאלף קהל קראקוב אדם, שאיננו דר בעיר זו, להתדיין לפניו ומחייבו בדיון. זאת אף שברור, כי הנתבע היה מנצל כל הזדמנות שלא להידון שם, לו היה הדבר אפשרי, שכן הוא פעל בשמו של אדם שלישי, מחוץ לקראקוב, שטען התובע כי הוא קיפחו. בוודאי היה נוח לו, שהעניין כולו יתברר בנוכחות אדם שלישי זה ובמקום מושבו.¹²³ בשאלה השנייה מסופר, כי קהל

122 פ' תשבי (שם) ניסה לילך בדרך זו, אך הוא לא התייחס למקורות המובאים להלן. קשה גם להסכים עם טענתו, כי שו"ת רגמ"ה שבמרדכי, יבמות, רמז קיג, שונתה וזויה. נראה, כי העובדה שהמקורות הבאים לא מצאו את ביטויים בדיונים על תקנות רגמ"ה, נובעת בעיקרה מספיקות ביותו מתבריהם, במיוחד אלה של ר' יהודה הכהן. הבדיקה להלן מבוססת על מקורות, שייחוסם לבעליהם בטוח הוא.

123 שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן תקיב. על בעלותו של ר"י הכהן עליה ועל החטיבה כולה המצויה שם, כולל סימן תתקד המובא להלן, ראה בדיון בשו"ת של חכם זה. במהדורת בלון נכתב והושלם: "והוילכו [ללודקיא]... להוילכו עמנו עד יקראו". אך בכתב-יד "הגהות מרדכי הגדול" הנוסח הוא "רוסיא". ראה איגוס *Urban Civilization*, Vol. I, p. 94. בשו"ת מהר"ם, דפוס ראשון, פראג, שס"ח הנוסח הוא "והוילכו לדוקיא". חילופי האותיות ד' ור', ק' וס' בכתב-יד קלים ביותר, ושיבוש פשוט הוא. הגהתו של בלון "ללודקיא"

מגנצא דן עובר אורח מהונגריה לפי תביעתם של בעלי-החוב של שותפו. מלשון השאלה ברור, שהנתבע ושותפו בני הונגריה הם, וכי הוא בא למגנצא לרגל מסחרו בלבד ועל מנת לחזור:

וששאלת: ראובן ושמעון היו בארץ הגר ונתן ראובן לשמעון ליטר' זה לקנות חפצים ולהוליך למעגנץ ולמכרו שם ולקנות שם חפצים שהם מבקשי הנה בארץ הגר... והוליך למעגנץ. ובבואו שם פגעוהו בע"ח של ראובן ובקשו מן הקהל... וכן עשו הקהל גזרו עליו להביא ליד נאמן כל מה שהיה בידו ממון של ראובן.¹²⁴

סביר ביותר, שהנתבע כבר בטענה וביקש כי התביעה תתברר עם שותפו, שהוא בעל החוב. החיוב להפקיד את הכסף אצל נאמן ולא לתנו לתובעים מסייע גם הוא לכך. אלאמלא הנוהג (לקראת אמצע המאה האחת-עשרה!) להיב עובר אורח להתדיין במקום הנתבע, ודאי לא היה עושה כן.

זכות הרוב לכופ את רצונו על המיעוט (תקנה מספר 5 ברשימה שהובאה לעיל) מפורשת גם היא בתשובתם של ר' יהודה הכהן ור' אליעזר הגדול אל קהל טרוויש. אמנם, בער חפץ, לשיטתו, לאחר תשובה זו עד המאה השלוש-עשרה, אך ודאי הוא שאין הצדק עמו במקרה זה.¹²⁵

זכותו של בעל אבדיה לכופ את הקהל להכריז חרם "שכל מי שיודע מאבדתו שום דבר ילך ויודיענו" עולה משאלה, שהופנתה מאחד הירידים אל רגמ"ה, ובה תקנה דומה ("על כל מי שיבא לידו אבדה פלונית שאבד פלוני שיחזיר לבעלים"). מפורש בה, שלא היה זה מקרה יוצא דופן, אלא "מנהג הנוהג ברוב קהלות ישראל".¹²⁶

התקנה "שלא לבייש בעלי תשובה, להוכיח סרחונם ופשעם", דהיינו, שלא לפגוע באנוסים ששבו (מספר 16 ברשימה האמורה), המצורפת רק בחלק מועט מן המקורות לקובץ תקנות רגמ"ה, מיוחסת לרגמ"ה כבר בימיו של רש"י. ספק היה בנוסחה, אך לא בעצם הייחוס אליו, כפי שיוכח להלן.

היא מוטעית: "יקראוהו" = קראוהו = קראו. בכתב-יד 'הגות מרדכי הגדול' מפורש שם המקום: 'קראו'. איגוס פירש "רוסיא" כמשמעה כיום, וקראקוב שימשה כתחנת מעבר. אך אפשר, שהכוונה לגליל רייסן (Rossia) שבגאליציה המזרחית, המכונה גם הוא במקורות בלשון "רוסיא". ראה ר' מאהר, תולדות היהודים בפולין, מרחביה 1946, עמ' 12. בדבר מקום מגוריהם של הנתבע והאדם השלישי קיימות שתי אפשרויות, וכבר העיר על כך איגוס, שם (במיוחד עמ' 97). בכל מקרה, אין בדיון זה בזיהוי הגיאוגרפי ובמקום המגורים לשנות מן הקביעה העקרונית כאן. אף אם היו מקהילה סמוכה לקראקוב, בה בוודאי לא גרו.

124 שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן תתקד.
125 תשובתם מצויה בכל-בו, סימן קמב. דיון מפורט בזוהותם של המשיבים, בהשקפתם ובדעתו של בער מובא להלן, בפרק ד. ראה גם הבחנתם שם בין "גדולים" ו"קטנים", המקבילה בחלקה להבחנה בין "מהוגנים", "טובי העיר" ואחרים. אפשר, שזכות הרוב לכופ את רצונו מצויה כבר בתשובתו של ריט"ע. ראה בדיון שם.

126 תחצו"ל, סימן צו. הדברים הובאו במקורם לעיל.

עליה, ועכשיו נודע שגור רבינו גרשום על כך שכל המזכיר יהא בנידוי... ואילו אומרים שלא הוזכר להם שם הרב ולא ידעו באותה גזירה מעולם ולא נשמע לאזניהם, ועוד שהם מעיר אחרת...

ובתשובת רש"י:

אם יבורר בעדים מהוגנים המוחזקים בגזירת הרב, חס ושלום ששינה בה מחומר שאר אלות וסייג הנוהג בדורות האלה האחרונים, והוציא מפיו לשון שמתא, וגם גזר שלא יזכר גנאי זה לבעלי תשובה עצמן ולא לדורו-תיהם...¹²⁸.

בכל טיעוניהם ונסינותיהם להציל את בן משפחתם מן הנידוי, לא הכחישו בני המשפחה את עצם קיומו של חרם זה, שנגזר על-ידי רגמ"ה. לדבריהם לא שמעו על כך לפני החטא, גם רש"י איננו מסתפק בעצם קיום הגזירה ובייחוסה לרגמ"ה, אלא בנוסחה ובחלותה. מכאן, שהובאו ראיות לקיומו של החרם, אך לא מצוי היה אף לא בידי רש"י, נוסח ברור ומהימן שלו. בני המשפחה אף טוענים, שכיוון שאין רגמ"ה מעירם, אין-החרם חל עליהם! לו היו תקנות רגמ"ה מחייבות ככלל את בני אשכנז וצרפת, ודאי היה רש"י מכירן היטב, והטענה "שהם מעיר אחרת" לא הייתה מועילת כלל. העובדה, שרש"י החליט להחילה גם באותו מקרה, משום שהיה זה נידוי לכבוד שמים ומשום סמכותו המיוחדת של רגמ"ה (בעיקר בעיני רש"י עצמו), איננה משנה כלל מקביעה זו. התעלמותם של חכמים, המאוחרים לעיתים אף במאות שנים, מתקנות רגמ"ה והסתמכותם דווקא על תקנות של קהילות בזמנם, איננה מוכיחה, לכן, דבר בכל שאלת האותנטיות של קובץ "תקנות רגמ"ה".

על ריבוי תקנותיו של רגמ"ה ועל משקלן הרב מצויה עדות חשובה במקור קדום מדבי רש"י. הגם שהובא על-ידי חלק מן החוקרים שתוכרו לעיל, לא הודגשו קדמותו וחשיבותו:

ובסדר הזה רבינו נ"ע הנהיג את דורו, שהעמיק ממכתב ידי רבו מובהק, ר' יעקב בר יקר, שפירשה במסכת מגילה, לפני המאור הגדול מתקן לכולה גולה, רבינו גרשם ז"ל¹²⁹.

אמנם רבות הן ההוספות המאוחרות בספרות דבי רש"י, אך הקשרם של הדברים כאן, ואף דרך הרצאתם — כינויו של רש"י "רבינו" בסתם, ותיאור ר' יעקב בר יקר כרבו המובהק, דבר המלמד על קרבה והיכרות אישית עם רש"י — מטמם

בכינוס שו"ת של גאוני בבל — שי"ר במבוא לתשובות גאונים קדמונים, עמ' ג-ו.

128 תחצו"ל, סימן כא, וראה הנוסח בכתב-יד "הגהות מרדכי הגדול" אצל אלפנבין, תשובות רש"י, עמ' 82-83, ושם: "ולא לדורי דורותיהם". שאר השינויים קלים ביותר.

129 סידור רש"י, עמ' 106, ובמקבילה במחזור ויטרי, עמ' 442 ושם הנוסח: "והעמיק בדבר מכתב ידי רבו מובהק".

שתי התקנות הראשונות (מספרים 1 ו-5), שקיומן בפועל כבר לקראת אמצע המאה האחת-עשרה הוכח כאן, מפריכות את ההנחה של בער ואחרים, שהמציאות ההיסטורית שוללת את קיומו של "קובץ תקנות רגמ"ה" לפני המאה השתים-עשרה. הנחה זו נתבססה במידה רבה דווקא על שתייהן!

הגם שיש בא"ה לסייע להקדמתן של התקנות, אין בהם כדי להוכיח את בעלותו האישית של רגמ"ה עליהן. להיפך, יש בשתי האחרונות ראייה, לפחות חלקית, נגד הדעה, שהתקנות כולן יצאו מתחת ידו של רגמ"ה לבדו, וכי הוא נתכוון לחייב בהן את קהילות אשכנז וצרפת כולן. בני טרוייש התלבטו הרבה בשאלת זכותו של הרוב לכופף את רצונו. ר"י הכהן ור"א הגדול מחפשים לכך סיועים הרבה ואף ממקומות רחוקים. לו הייתה בנמצא תקנה מפורשת של רגמ"ה, רבם הגדול של שני משיבים אלה, פלא הוא שהתעלמו ממנה לחלוטין ולא הזכירה ולו ברמז. רגמ"ה מפורסם היה בצרפת ואף בקהילות טרוייש כבעל סמכות רבה. כאמור, מצינו את בנייה פונים אליו בשאלה בדבר כהן שהמיר. היה זה מנהג מגנצא, וכנראה גם ערים אחרות בגרמניה, שנתקבל בתקופה מסוימת כתקנה, אך לא ככזו המחייבת כל קהילות ישראל, ובוודאי לא אלה שבצרפת. וכבר נאמר, שרבות מקהילות צרפת הונהגו באותם ימים על-ידי חכם מקומי, ר' יוסף טוב עלם¹²⁷.

הוא הדין בשאלה שהופנתה אל רגמ"ה בדבר האבידה, לו היתה תקנה אישית שלו, המחייבת את קהילות להכריז חרם נגד כל מי שיודע דבר מה על האבידה, תמוה הוא שהשואל — הנראה מהצגת הדברים כנוטה אל המחייבים! — לא הוזכר זאת כלל. הרי היה מקום לעשות כן, הן משום כבודו של רגמ"ה הן משום מגמתו של השואל (או השואלים). אין לסתור זאת בגלל השינוי הקל שבין התקנה ובין מנהג "רוב קהילות" הנזכר בתשובה. הדברים בגדר קל וחומר הם: אם חייב רגמ"ה כל היודע דבר להודיע לבעל אבידה, ודאי שאסר לקנותה. גם רגמ"ה עצמו מתייחס בתשובתו לגזירה שהוטלה באותו אירוע ולמשקלה המחייב, מבלי שהזכיר כלל תקנה שלו. יתר על כן, לו היתה קיימת תקנה וחרם המחייבים כל קהילות ישראל בגרמניה וצרפת הצפונית לנהוג כן, מה צורך היה בחרם המיוחד שהוטל ביריד? ! אכן, השואלים דייקו בלשונם: היה זה מנהג ואולי תקנה של "רוב קהילות", אך לא גזירה כללית, ולהניח שהאירוע קדם לתקנות אלה כולן, דחוק הוא.

ההנחה, שהוא לא חפץ להטיל את תקנותיו ככלל על יהדות אשכנז, מוכחת מתשובתו החשובה של רש"י בדבר האיסור להזכיר לאנוסים את עברם. התקנה לא הייתה ידועה בצרפת, לא לרש"י ולא לרבים אחרים. אף לאחר שהעמידם על כך, אין נוסחה ברורה, ורש"י מסתפק בו:

ועמד אחד ואמר לזה: הם מהזכיר שהרי נגזר על כך, ולא הזכיר לו מי גזר

127 יוסף טוב עלם שהנהיג מלכות לימורגש ואניוב" (ספר הישר לרבנו תם, חלק השו"ת, עמ' 90). המכוון ל- Limoges ו-Anjou. מוצאו של ריט"ע הוא מגרבונא, ראה שם בדברי ר"ת, וראה מה שכתב עליו — כולל חלקו החשוב

את הדעת להנחה, שאכן לשון זו מקורה בתלמידיו של רש"י. כלומר, בסוף המאה האחת-עשרה או בראשית המאה שלאחריה — שניים או שלושה דורות בלבד לאחר פטירתו — מתואר רגמ"ה כמי שתיקן תקנות "לכל הגולה"¹³⁰. יש בזאת עדות ברורה על מסורת קדומה ומבוססת, כי מידינו של רגמ"ה, או ביוזמתו יחד עם אחרים, יצאו תקנות רבות, שעסקו גם בבעיות אקטואליות שונות חלקן רבות ערך, שעמדו במרכזו של הדיון הציבורי. לו היו אלה בעיות מישניות בלבד. ספק אם היה התואר "מתקן לכולה גולה" בא לעולם.

הסתמכותו של רבינו תם על תקנת רגמ"ה שלא להגיה את הספרים — תקנה שלא נשתמרה במקור אחר — מסייעת גם היא לכך. נראה, כי רבות מתקנות אלה תיקן רגמ"ה יחד עם בית דינו וחלקן אף בכנסים של קהילות. עדות רבת ערך בשאלה זו נמסרה על-ידי מהר"ם בתשובתו בדבר זכותו של הקהל להרחיק אדם מבית הכנסת:

כך מקובלני שהוא חרם רבי' גרשם מאור הגולה זצ"ל, שאי' להוציא שום אדם מבית הכנסת ולגרשו מהסתפח בנחלת הש' אם לא לפי שעה, שבע(ה) או שבעי' (עם) [אן] חדש ימים אבל עולמי' לא¹³¹.

מהר"ם לא ישתמש לשווא בטרמין רב הערך (בעיניהם של בני אותם ימים) "מקובלני". נראה, כי הייתה בידו מסורת של ממש — או מקור בכתובים, שהיה בעיניו מהימן עד מאוד — והם שהביאוהו לנקוט בלשון זו. יש לקבל את עדותו, ובמיוחד כאשר בבית מדרשו נשתמרו מסורות ומקורות קדומים, שלא מצאנום במקומות אחרים. התקנה קרובה מאוד לאיסור על המשאיל בית-כנסת לרבים לעכב את בעל ריבו לבדו מהתפלל בו (מספר 3 ברשימה שהובאה לעיל), ואפשר שצורפה אליה¹³².

אף-על-פי כן ברור הוא, שנתלו ברגמ"ה תקנות שאינן שלו. בכמה מן התקנות שבקובץ "תקנות רגמ"ה" נאמר, כי הן קדמו לרגמ"ה והוא חידשן¹³³. אין

130 כינוי דומה יוחד לו בספר הזכרת נשמות של קהילת וורמייזא: "רבינו גרשום בר יהודה מאור הגולה, שהאיר עיני הגולה בתקנותיו" (קובץ על יד ג [תרמ"ז], עמ' 1). בדברי רש"י הנזכרים לעיל, שהם מקורם של הדברים, ניתן לפרשו כמתייחס לגדולתו בתורה ולהעמדת תלמידים הרבה, שהפיצו את תורתו. "הארת עינינו" קרובה יותר לפירוש זה, שלא כדעת דינור, ישראל בגולה, א, 4, עמ' 329, הערה 69.

131 שאלות ותשובות מר' יצחק אור זרוע ומהר"ם, מהדורת י"ז כהנא, ירושלים תש"ג, סימן שג, מתוך כתב-יד בודליאנה 844. במקום תיקונו של כהנא "או" נראה שעדיף להציע "עד", פליאה היא שש"ת רבת ערך זו לא הובאה בדיניהם של החוקרים שהוזכרו לעיל.

132 תקנה זו על המשאיל בית-כנסת הובאה בשמו של רגמ"ה באורחות חיים, ח"א, הלכות בית הכנסת, סימן כו. לפי הנוסח שם נראה, כי הוא התבסס על קובץ התקנות האמור לעיל.

133 ראה שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, דף קנט, ע"ד.

להעלות על הדעת, שזו השערה גרידא, שצורפה להן בתקופה מאוחרת. בגלל סמכותו הגדולה של רגמ"ה, במיוחד במאות השנים-עשרה והשלוש-עשרה, היה מקום למציאות הפוכה: תלייתן של תקנות מאוחרות בו, ולא לשלילת תקנותיו ממנו. מכאן שלפנינו מסורת קדומה ומהימנה. ואכן, בידינו עדויות על תקנות של קהילות עוד מן התקופה שקדמה לרגמ"ה, מן המאה העשירית¹³⁴. חלק מן התקנות המיוחסות לו כמעט כולן לא מן הקובץ האמור לעיל, מובא במקורות אחרים בשם "תקנות הקהילות", "חרם קדמונים", "תקנת גאוניו קדמונים" ועוד¹³⁵. אין ספק, שבחלקם נשתמרה כאן מסורת שונה על מקורן של תקנות אלה. מאידך, אין ללמוד דרך קבע מייחוסים סתמיים מעין אלה, כי הייחוס המקביל לרגמ"ה במקורות אחרים, מוטעה הוא. כאמור, היו מתקנותיו שחזרו ונתקבלו בכנסי קהילות, ואחרונים העדיפו להסתמך על כך באשר האישור הכללי מחייב יותר¹³⁶. סיוע ברור לכך מדבריו של הרא"ש:

חכם אחד היה בארצנו והיה שמו רבינו גרשום. תיקן תקנות טובות בענין גירושין, והיה בימי הגאוניו ז"ל. ותקנותיו וגזרותיו קבועות ותקועות כאלו נתנו מסיני בשביל שקבלום עליהם ומסרום לדור דור¹³⁷.

בקבלה מאוחרת זו תולה הרא"ש את תוקפן הרב של תקנות אלה. עיקרי דבריו שם עוסקים בתקנות בדיני גירושין ומרתם להוכיח, כי תקנה שנשתכחה, לא נתקבלה ככלל על בני הקהילות. הוא מעלה במפורש את האפשרות של תקנות שניתקנו על-ידי גדולים, אך לא הפכו לנחלת הכלל, באשר לא הסכימו אחר-כך לקבלם עליהם. לפי זה יש אף להסתפק, אם רגמ"ה בא מלכתחילה להייב את כל בית ישראל באשכנז, ולדורי דורות, בתקנותיו. אפשר, שהתכוון לתקן לדורו ולמקומו, כולל אותן קהילות שהסכימו מלכתחילה לכך ואחר-כך קיבלום והפכום לנחלת רוב הקהילות או כולן, הכל בהתאם לטיבן של התקנות ולמידת הצורך בהן.

134 ראה את דיונו של פינקלשטיין בחמש תקנות ומנהגים מקובלים, שאותם מקדים הוא לרגמ"ה (חרם בית-דין, חרם העיקול, חרם היישוב, עיכוב תפילה, מעשר) — שם, עמ' 6—19. לא כולם מוכחים מן המקורות. תקנות שונות של קהילות נגד החובל בחברו נזכרות בשו"ת ר' משולם בר' קלונימוס, וכן תקנת מונופולין (מעין מערופית), שתוקנה על-ידי קהילת ארל. ראה לעיל, בדיון בתשובותיו של חכם זה.

135 כינויים נוספים ומראי-מקום הביא שציפנסקי, שם, עמ' 105, וראה שם, עמ' 116 ואילך, דיונו בתקנות שיש ספק בייחוסן אל רגמ"ה. יש להוסיף עליהן חלק גדול מאלה שמוינן שם כ"בטוחות". אף התקנות בדיני אישות — שלא לשאת אשה שנייה ושלא לגרש אשה בעל כורחה — הובאו על-ידי הראב"ן, שחי במגנצא כמאה שנים לאחר רגמ"ה, בשם "תקנות הקהילות" (וראה עוד להלן).

136 מבחינה עקרונית כבר העמיד על כך שציפנסקי, שם (בלא עינין הסמכות). לדעתו, הכוונה לתקנות שנתקבלו בכנסי קהילות, שבהן נטל רגמ"ה חלק. יש שקראו אותן על שמו ויש שקראו אותן על שם המשתתפים באותם כנסים.

137 שו"ת הרא"ש, כלל מג, סימן ח.

לסיכום, תקנות הרבה תיקן רגמ"ה בתחומים שונים. הקביעה, שהוצמדה לתקנות שנת תתקפ"פ (1220): "מלבד תקנות רגמ"ה שהן הרבה מאד", מאוששת ומבוססת. מהן שהגיעונו ומהן שאבד זכרן¹⁴². יש בהן שתיקן הוא — כנראה יחד עם בית דינו — יש בהן שהיו מנהגי קהילות בימיו ואף לפני כן, ויש שנתקבלו בכנסים של חלק מקהילות גרמניה או רובן, שבהם נטל גם הוא חלק. רבות אחרות, קדומות ומאוחרות, נתלו בו בטעות. בכמה מקרים ביכולתנו להבחין ולקבוע אילו תקנות אכן יצאו מתחת ידו, ובמקרים הרבה לא יצא דיון מעין זה מכלל השערה. מאידך, קל יותר לגלות את התקנות ואת המנהגים שנתקבלו באשכנז הקדומה. מבחינתו של הדיון ההיסטורי — מעבר לשאלה הביוגרפית — זו היא הבעיה העיקרית. אך גם בתקנות הקדומות קשה להסתמך על הטכסטים המצויים בשל אינטרפולציות ושינויים שנעשו בהם.

המפורסמות ביותר בין תקנותיו של רגמ"ה הן אלה בדיני אישות: האיסור לשאת אשה שנייה על הראשונה והאיסור לגרש אשה בעל כורחה. הן שהקנו לו את פירסומו הגדול גם במרכזים אחרים של היהדות, כולל אלה שלא קיבלו עליהם את ההגבלות הללו. ככל הנראה, נמנות שתי אלה עם אותן תקנות, שנתקבלו בכנס קהילות בהנהגתו וביוזמתו של רגמ"ה, ונתקבלו לאחר מכן על-ידי כל קהילות גרמניה וצרפת. קשה להניח, שרגמ"ה, עם כל בטחונו העצמי ותחושת המנהיגות שבו, היה בא לתקן תקנות אלה, שהיה בהן משום מהפכה בחיי המשפחה, על דעת עצמו. ניתן להביא סיוע לכך מדבריהם של חכמים במאה השתיים-עשרה. הראב"ן תולה, כאמור, שתי תקנות אלה ב"תקנות הקהילות"¹⁴³. מאידך, בקובץ "תקנות רגמ"ה", בהיתר מאה הרבנים, מפורש: "והחרם אשר שם רבנו גרשם שלא ישא איש שתי נשים, אין להתיר"... (ראה לעיל). כאמור, הוכיח בער על סמך שמותיהן של "שלש המדינות", שקטע זה שייך למאה השתיים-עשרה, וקרוב הוא, שגם הפתיחה מקורית היא¹⁴⁴. גם

שבראשית המאה האחת-עשרה היו בה כרבע ממספר זה בלבד. לדעת ר"א עפשטיין, עוד בשנת נ"ג לפרט (1093) היה במגנצא בית-כנסת אחד בלבד. ראה כתבי ר"א עפשטיין, כרך א, עמ' רצא. בית-הכנסת בוורמייזא נוסד בשנת 1034. ראה ארוניוס *Regesten*, מס' 153 וכן בשאלתו של ר' יצחק הלוי, ראש ישיבת וורמייזא ברבע השלישי של המאה האחת-עשרה, מר' יהודה הכהן, שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן תתצא. גם התקנה השלישית ברשימה (המשאלה בית-כנסת לרבים) מסייעת להנחה, שהמדובר במקום שיש בו בית-כנסת אחד בלבד.

142 התקנה שלא להגיה ספרים נשתמרה במקרה בגלל הזדקקותו של רבנו תם לאותה בעיה. לא מצאנוה במקורות אחרים, ויש להניח, שלא הייתה אחת ויחידה.

143 הראב"ה, נכדו, מביא בשמו: "וראב"ן זקיני כתב אף על גב דהלכה כרבתינו בדורות הללו שאין אדם נושא שתי נשים ביחד" (שו"ת מהר"ם, דפוס ברלין, עמ' 19; פ' תשבי, שם, עמ' 53). שוב לא תלה זאת הראב"ן ברגמ"ה.

144 לפי שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, דף קנח ע"א, אף אפשר שהדברים יצאו מידי רבנו תם, וכן דעת גרוס *Gallia Judaica*, p. 237. הוכחה חד-משמעית אין. חכמים שונים מן המאה השלוש-עשרה ולאחריה, וביניהם הרא"ש, תולים תקנה זו במפורש ברגמ"ה. בחרתי להסתמך על החכמים שהוזכרו לעיל בגלל קדומותם,

אין להוציא מכלל אפשרות, שרק המקור המאוחר, אישורן של הקהילות, הוא שהגיע אל חכמים מאוחרים, ולכן הסתמכו עליו.

שחזור הנוסח המקורי של התקנות — גם אלה שבעלותו של רגמ"ה עליהן ברורה — יהיה, לפי טיבם של המקורות המצויים כיום בידינו, בגדר השערה בלבד. הוכנסו בהם הוספות ואולי גם שינויים. יש מקומות שקל לגלותם, אם על-ידי בדיקה טכסטואלית¹³⁸, ואם על-ידי בדיקת המציאות ההיסטורית המתוארת בהם¹³⁹. כך, למשל, בצמצום הזכות לעכב תפילה (תקנה מספר 2 ברשימה הנזכרת) הגיעונו שני נוסחים עיקריים¹⁴⁰:

כתב-יד מינכן לתלמוד

מהר"ם, דפוס פראג, סימן תתרכב וכשאדם מזמין חבירו לדין וחסרבו מסרב אין יכול לבטל תפלת יוצר או תפילת מנחה או קריאת התורה עד שיבטל ג' פעמים תפלת ערבית או סדר קדושה. אח"כ יבטל כל התפלה עד שיעשו לו דין. ואם יש שתי בתי כנסיות בעיר אין יכול לבטל כי אם בבית הכנסת שהנתבע יבא שם להתפלל וכשבטל ג' תפלות או יכול לבטל בשתייהן.

כשאדם מזמין חבירו לדין [וחבירו מסרב] אינו יכול לבטל יוצר ותפילת מנחה עד שיבטלם ג' פעמים באחרונה ואחר כן מבטל לכלן.

הסיום שבשו"ת מהר"ם: "ואם יש שתי בתי כנסיות...". קשה להולמו עם זמנו של רגמ"ה, וככל הנראה תוספת הוא. מסתבר, כי באותם ימים היה במגנצא בית-כנסת אחד, והוא הדין בוורמייזא¹⁴¹.

138 ראה במיוחד בשו"ת מהר"ם, דפוס פראג, בסופו. הרשימה מורכבת משכבות שונות, קדומות ומאוחרות. הרבדים השונים ניכרים כבר ממקומם, וביתר שאת על-ידי השוואתם עם המקבילות, ואכמ"ל.

139 דוגמא מובהקת לכך הביא בער (MGWJ [1930], *ibid.*, p. 32). באיסור הביגמיה מצויה תוספת "החרם שהחרים רבינו גרשום שלא לישא שתי נשים אין להתירה רק במאה אנשים משלש מדינות כגון אניוב, נורמנדיאה וצרפת...". (פינקלשטיין, שם, עמ' 139). Normandie ו-Anjou מופיעות כאן כמדינות עצמאיות בצד צרפת, אך רק במאה השתיים-עשרה הן הגיעו לעמדה כזו. לאחר מכן ביטל פיליפ השני את עצמאותן. מאידך, לפני המאה השתיים-עשרה לא יוחדו שתייהן כיחידות טריטוריאליות העומדות בפני עצמן. כלומר, הנוסח המקורי של התקנה שלא לשאת שתי נשים לא הגיעונו, אלא רק תוספת זו המתייחסת אליו.

140 הובאו אצל פינקלשטיין, שם, עמ' 119.

141 קהילת מגנצא מנתה אז כמה מאות יהודים, כולל נשים וטף. בגזירות תתנ"ו (1096) מנתה כ-1300 איש, ובמשך אותה מאה חל גידול ניכר באוכלוסייתה, הן בשל הגירה והן בשל ילודה, כפי שעולה ממקורות שונים. לא יתא זה רחוק להניח,

אותם באירופה: עלייתן של הערים הביאה לשיפור מעמדה של האשה גם בקרב שכבת הביניים שעסקה במסחר, שכבה שמספר הנמנים עליה גדל בגרמניה באותן מאתיים שנה¹⁴⁹.

האם הגביל רגמ"ה את איסור הביגמיה עד סוף האלף החמישי (1240) בלבד? מהרי"ק מוסר כן בשם רשב"א. פינקלשטיין דחה מסורת זו, כי לא נמצאה בכל מקור שהוא באשכנז או בצרפת. אך העובדה, שתשובת רשב"א זו נתגלתה בינתיים במקורה, וזיקתו של הרשב"א למסורת פרובאנס ממנה קבלה, יש בהן כדי להעמיד דחייה אוטומטית זו בספק מה¹⁵⁰. אלא שהפליאה היסודית, שעליה העיר פינקלשטיין, נשארת בעינה: הזדקקות רבה קיימת הייתה לשאלה זו, בעיקר ב"מקום מצווה", מבלי שנמצא ולו רמז קל להגבלת הזמן. לכן, כל עוד לא ימצא סיוע ברור יותר למסורת זו, קשה לקבלה.

יצירתו הספרותית

יצירתו הספרותית של רגמ"ה הייתה רב-גונית והקיפה כמעט את כל ענפי הספרות הרבנית: פסקים, פירושים לתלמוד, תשובות, פיוטים, ענייני נוסח ומסורה (של התלמוד והמקרא) וכנראה גם פירוש לספר יצירה¹⁵⁰. רב-גוניתה של יצירה זו והאינטנסיביות שלה בולטים עוד יותר בהשוואה לשרידיה של היצירה הספרותית מן התקופה שקדמה לרגמ"ה ומוזו שלאחריו. אמנם, רק שרידים מעטים של יצירה זו — מן התקופה שקדמה לרגמ"ה — הגיעו אלינו, אך ניתן לקבוע, כי ההבדל איננו כמותי בלבד — גידולה והיקפה של היצירה בזמנו — אלא בחלקה אף שונה היא באופיה.

פריחה ספרותית זו הגדילה את פירסומו של רגמ"ה ואת כבוד ישיבתו, ויש לראותה כאחד הגורמים העיקריים במשיכתם של תלמידים גם ממקומות אחרים ורחוקים. כאמור, נהגו תלמידיו של רגמ"ה לכתוב פירושים לתלמוד בעת לימודיהם לפניו. אף שבעיקרם כללו פירושים אלה את הצעותיו ואת פירושי שלו, היה בתופעה זו כדי לעודד ולפתח את יכולת היצירה שלהם. ייתכן מאוד,

149 על השינוי בבבל נשתמרו עדויות במספר תשובות גאונים ובמיוחד בתשובת אסף, תרפ"ו, סימנים א-ב. על הרקע ההיסטורי לתמורה זו ראה S. D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1966, pp. 217-241 לכל הענין כולו ראה גם להלן פרק י סעיף א.

150 דברי מהרי"ק מצויים בשו"ת שלו, וונציה רע"ט, סימן קא. את תשובת רשב"א פירסם ש"ז הבלין, שנתון המשפט העברי ב (תשל"ח), עמ' 230-231. וראה דיונו שם, בעמ' 203-205, 226 ואילך. דבריו של פינקלשטיין, בספרו, שם, עמ' 142.

151* ראה מה שהביא י' תא-שמע בשמו של ג' אלוני, קרית ספר, נג (תשל"ח), עמ' 361 ("פירוש ספר יצירה לר' גרשון ארומי ז"ל"). לא ידוע לנו באותה עת חכם אחר באירופה בשם זה. אך הוכחה שבשתיקה היא, ואין לקבוע זאת בבטחון מלא.

הרא"ש ייחד את דבריו הנזכרים (על קבלת תקנותיו של רגמ"ה על-ידי הקהילות) בדיונו בדיני גירושין.

אמנם בפועל נהגו היהודים, בדרך כלל, לשאת רק אשה אחת, וחוק כזה אף קיים היה בסביבתם הנוצרית עוד מן התקופה הקארולינגית¹⁴⁵. אף-על-פי כן הייתה לתקנה זו, ובמיוחד לאיסור לגרש אשה בעל כורחה, חשיבות רבה ביותר. אם מוסיפים שתי תקנות אלה לתקנתם של גאוני בבל בדיון מורדת, שכל אשה הטוענת שאינה חפצה עוד בבעלה, כופין אותו לגרשה מייד — תקנה שנתקבלה גם היא על-ידי רגמ"ה — ברור, שמעמדה של האשה בחברה היהודית באשכנז השתפר עוד יותר והודגשו כבודה ומעמדה¹⁴⁶.

ממקורותיהם של חכמי אשכנז במאה האחת-עשרה עולה, כי מעמדה של האשה בחברתם היה טוב יותר ממעמדה של האשה היהודייה באותם ימים בכל מקום אחר. הדבר התבטא, מלבד בתקנות האמורות, גם בגובה הכתובה, שהיה מעבר למקובל במקומות אחרים, בחלקן של הנשים בפעילות הכלכלית ובשיתופן בהכרעות שונות, שהיו קשורות בחיי המשפחה¹⁴⁷. יש לקשור במגמה זו גם את התקנה הנוכרת לעיל, שמצאנוה נהגת בפועל, למנוע הפרת שידוכין. בהפרת האירוסין יש משום הוצאת שם רע וחשש למציאת פגם במשפחה, וכתוצאה מכך הכבדה על נישואין מכובדים בעתיד.

קרוב הוא, שיש לקשור מציאות זו ומגמה זו במעמד הכלכלי האיתן של היהודים. אלה עסקו רובם ככולם במסחר וראו עצמם בצדק כשייכים לשכבה החברתית הגבוהה, ומכאן חובתם גם לדאוג לכבוד בנותיהם ולמעמדם¹⁴⁸. תופעה זו של עליית מעמדה של האשה בחברה היהודית במקביל לעליית מעמדם הכלכלי של היהודים מצויה גם בבבל במאה התשיעית ובמצרים במאות האחת-עשרה והשתיים-עשרה. מקבילה ברורה לה בחברה הנוצרית הסובבת

ומשקל מיוחד יש ליתן לראב"ן איש מגנצא. לא נכנסתי כאן לביור דעתו של פ' תשבי, המאחר תקנה זו למאה השתיים-עשרה. זו כבר נדחתה על-ידי חוקרים שונים (ראה לעיל). ראה גם פינקלשטיין, שם, עמ' 142, הערה 2.

145 אפשר שהיו בחברה היהודית בודדים יוצאים מן הכלל, במיוחד "במקום מצווה", כשלא היו בני מן הנישואין הראשונים. ראה בתשובת רגמ"ה, מהדורת אידלברג, סימן מב, ובהערותיו של אידלברג, שם. ראה גם בתשובתו, שם (סימן מד — מתוך המרדכי). התשובה נשמרה בנוסח טוב יותר בכתבייד בודליאנה 678, דף 143א. השינויים קלים הם ועיקרם הוא סגנוני גרידא. בכך עדות נוספת נגד טענתו של פ' תשבי, שם, שתשובה זו שונתה וזויפה. ראה גם דבריו החשובים של פלג בשאלה זו (הערה 116 לעיל).

146 על תקנת הגאונים ראה אוצר הגאונים לכתובות, ירושלים תרצ"ט, עמ' 189 ואילך. על קבלתה על-ידי רגמ"ה ראה תשובתו לר' דניאל בר' יעקב, שו"ת מהר"ם, מהדורת בלוק, דפוס ברלין, עמ' 285. היא נזכרה בחלקה גם בשו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן רנ; הגהות מיימוניות, אישות, פרק יד, הלכה יא.

147 ראה איגוס, *The Heroic Age etc.*, pp. 277-309. הוכחות מרובות לחלקן של הנשים בפעילות הכלכלית נשתמרו בשו"ת רגמ"ה, שו"ת ר"י הכהן ושו"ת רש"י. 148 ראה איגוס, שם, וב-*WHIP D.A.*, p. 200.